

UDK: 94(540) "15":930.2

Akram AZIZKULOV,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti, f.f.n
E-mail: a.azizkulov@mail.ru

SamDCHTI professori O.G‘aybullayev taqrizi asosida

BOBURIYLAR FAOLIYATINI TADQIQ ETISHDA «XUMOYUNNOMA» ASARINING ILMIIY AHAMIYATI

Аннотация

Mazkur maqolada buyuk davlat arbobi, shoir va mutafakkir Zahiriddin Muhammad Boburning qizi Gulbadanbegimning "Xumoyunnoma" asarining falsafiy metodologik tahlili bayon etilgan. Boburiylarning Hindistonda markazlashgan davlat barpo etish borasidagi faoliyatini o'rganishda "Xumoyunnoma" asarining tarixiy ahamiyati maqolada batafsil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Bobur, Gulbadanbegim, Xumoyun Mirzo, Hindiston, Boburiylar saltanati, "Boburnoma", "Xumoyunnoma", tarixiy voqealar, ma'naviy meros.

НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ХУМАЮН-НАМЕ» В ИССЛЕДОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАБУРИДОВ

Аннотация

В данной статье изложен философско-методологический анализ произведения "Хумаюн-наме" Гульбаданбегим, дочери великого государственного деятеля, поэта и мыслителя Захириддина Мухаммада Бабура. В статье подробно освещается историческая значимость произведения "Хумаюн-наме" при изучении деятельности Бабуридов по созданию централизованного государства в Индии.

Ключевые слова: Бабури, Гульбаданбегим, Хумаюн Мирзо, Индия, царство Бабуридов, "Бабуринаме", "Хумаюннаме", исторические события, духовное наследие.

THE SCIENTIFIC SIGNIFICANCE OF THE WORK "HUMAYUN-NAMA" IN RESEARCHING THE ACTIVITIES OF THE BABURIDS

Annotation

This article analyzes the work of Gulbadan Begim, daughter of the great statesman, poet, and thinker Zakhir al-Din Muhammad Babur, from a philosophical and methodological perspective. The article emphasizes the historical significance of Humayunnama in studying the work of Babur and his successors in establishing a centralized state in India.

Keywords: Babur, Gulbadan Begim, Humayun Mirza, India, Babur dynasty, Babur-Noma, Humayunnama, historical events, spiritual heritage.

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlari ulkan ma'naviy merosning vorislaridir. Uch ming yillik davlatchilik tarixining turli davrlardagi ma'naviy-ma'rifiy yuksalish bosqichlarida ko'plab nodir asarlar yaratildiki, ular hanuzgacha umumbashariy manfaatlar yo'lida xizmat qilmoqda Ayniqsa, Temuriylar hukmronligi Markaziy Osiyo xalqlari ijtimoiy taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Mutaxassislar bu davrni Markaziy Osiyoda ikkinchi uyg'onish davri ham deb e'tirof qiladilar. Temur va temuriylar kabi ilm-fan, madaniyat va adabiyotni qadrlaydigan, san'atni nozikta'b tushungan, o'zlari ham bu sohalarida ajoyib yutuqlarga erishgan siyosiy sulola insoniyat tarixidan deyarli bo'lmagan. Bu sulola vakillari orasida she'r yozmagan, adabiy mashqlar qilmagan, fan-madaniyatga homiylik qilmagan biror teuriyozda bo'lmagan, chunki ijodkorlik va bunyodkorlik sohibqiron Amir Temurning asosiy fazilati edi.

Movarounnahming poytaxti sifatida Samarqandda tabiiy-ilmiy bilimlar sohasida, xususan, Ulug'bek rahbarligida uning akademiyasida olamshumul kashfiyotlar amalga oshirilgan bo'lsa, Xuroson poytaxti Hirotda Temuriylar hukmronligi davrida ijtimoiy gumanitar fanlar, xususan, tarix, tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohasida katta muvafaqqiyatlar qo'lga kiritiladi. Bundan tashqari Temuriylar tomonidan yana bir madaniy markaz barpo etiladi. Bu Bobur Mirzoning Hindistonda yangi davlatga asos solishi va uning vorislari tomonidan tarqoq xalqlarni birlashtirib qudratli imperiya tashkil etilishidir. Boburiylar hukmronligi davrida bu

imperiyada ilm – ma'rifat, adabiyot va sa'nat, me'morchilik sohasida ko'plab yutuqlar qo'lga kiritiladi. Bobur Mirzo va uning vorislari tomonidan Hindistonda markazlashgan davlat barpo etishilishi va bu imperiyaning har tomonlama gullab yashaganini butun dunyo hamjamiyati mamnuniyat bilan e'tirof etadi [1.408]. Boburiylar saltanatini bunyod etilishi tarixi yoritilgan asarlardan biri bu Gulbadanbegimning «Xumoyunnoma» asari hisoblanadi. Mazkur asar falsafiy metodologik jihatidan kam tadqiq etilgan. Biz maqolamizda asarning tarixiy ahamiyatini falsafiy metodologik jihatdan yoritishga harakat qilamiz.

Metodlar va o'rganilish darajasi. Zahiriddin Muhammad Boburning qizi Gulbadanbegimning "Xumoyunnoma" asarining falsafiy metodologik jihatdan tadqiq etishda obyektivlik, retrospektiv tahlil, mantiqiylik va tarixiylikning birligi, qiyosiy tahlil va shu kabi usullardan foydalanildi. Asarning yagona qo'lyozmasi Buyuk Britaniya muzeyida saqlangan bo'lib, u ham to'liq hajmda emas, ya'ni 83-betidan keyin uzilib qolgan[2]. Asar ingliz tiliga Annet Beverij tomonidan tarjima qilingan[3]. Asar fors tilidan o'zbek tiliga Sabohat Azimjonova tomonidan tarjima qilingan[4].

Gulbadanbegimning "Xumoyunnoma" asari tarixiy manbashunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Mazkur asarning Hindistonda boburiylar saltanatini barpo etishdagi tarixiy ahamiyati, shuningdek, temuriylar va boburiylar faoliyatiga oid boy etnografik, tarixiy, filologik

ma'lumotlarning falsafiy tahlili tadqiqotchilarimiz tomonidan to'liq amalga oshirilmagan.

Tadqiqot natijalari. Qomusiy bilim egasi bo'lgan Boburning vorislari ham u singari o'zlarining ijodkorlik qobiliyati bilan ilm ahli oldida katta nufuzga ega bo'lgan. Hattoki temuriy malikalar ham ijod bilan barakali shug'ullanishgan. Buyuk shoir va davlat arbobining qizi Gulbadanbegim ijodkor temuriy malikalardan biridir. Gulbadanbegimning «Humoyunnoma» Bobur tomonidan yaratilgan «Boburnoma»ning mantiqiy davomi hisoblanadi[5]. «Xumoyunnoma»da Bobur podshohligining so'nggi yillari va uning vafoti, shuningdek, Humoyun Mirzoning xukmdorlik davridagi voqyealar batafsil bayon etilgan. Humoyunnomada boburiylar xukumdorligining murakkab davri, yagona davlat barpo etishdek qiyin, tahlikali vaziyatlar batafsil yoritib berilgan.

Agar tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, o'rta asrlarda xotin-qizlar orasida tarixchi manbashunos ikki kishi o'tgan ekan. Birinchisi vizantiyalik malika Anna Komnen (XI-XII) bo'lib, o'z otasi Aleksey I Komnen(1031-1118) va akasi tarixini yaratgan bo'lsa, Sharqda bunday vazifani Gulbadanbegim bajaradi, ya'ni, otasi va akasi podshohligi davridagi voqyealar bayon etgan «Humoyunnoma» asarini yaratadi[2]. Temuriylar xonadonining malikasi – Gulbadanbegimning o'rta asrlarda Sharqdan xotin-qizlar orasida chiqqan yagona tarixchi ekanligi bugungi kunda millatimizning iftixoridir. Bundan tashqari Boburning zuriyotlaridan Shoh Jahonning qizi Jahonoro va Avrangzebning qizi Zebuniso mashhur shoirlar edi

Bobur vafot etganda Gulbadanbegim sakkiz yoshda bo'lgan. Gulbadanbegimning onasi Dildorbegim, asli Soliha Sulton begim bo'lib, Bobur Mirzoning amakisi Sulton Mahmud Mirzoning qizi bo'lgan. Gulbadanbegim Bobur Mirzoning sevimli katta xotini Humoyun Mirzoning onasi Mohim Begim qo'lida tarbiyalanadi. Mohim begim aqli, dona, ayol bo'lib, Gulbadanbegim tarbiyasiga alohida ahamiyat beradi. Shu bois Gulbadanbegim temuriylarning yetuk bilimga ega bo'lgan, iste'dodli malikalaridan biri hisoblanib, Xumoyun podshoh saroyida diplomatik ishlardan faol ishtirok etgan.

Gulbadanbegimning «Humoyunnoma» asari bizgacha to'liq yetib kelmagan. Hozirgi mavjud qo'lyozma nusxalarida matn Hindol Mirzoning o'ldirilishi va Xumoyun podshohning bo'yru'g'iga ko'ra Kamron Mirzoning ko'ziga mil tortilishi voqyeasini bayoni bilan uzilib qoladi. Bu voqyealar 1553-yilda sodir bo'lgan. Xumoyun podshoh 1556-yili 49 yoshda vafot etadi. Xumoyun podshoh hayotining so'nggi davrlaridagi voqyealar va uning vafoti boshqa tarixiy manbalarda batafsil bayon etilgan. Ammo Gulbadanbegim tomonidan yaratilgan «Xumoyunnoma» asarining xotimasi qaysi davrlardagi voqyealarni qamrab olganligi bizga noma'lum bo'lib qolmoqda.

Asarning yozilishiga asosiy sabab, Xumoyunning o'g'li Akbarshohning Hindistonda bobosi Boburning orzusini amalga oshirib, mustahkam imperiyani tashkil etganli hamda saroy tarixchilariga o'z tarixini yozishni buyuradi. Shuning uchun Akbarshoh bobosi Bobur va otasi Xumoyun podshohlarni yaxshi bilgan kishilarga ularning podshohlik davridagi ko'rgan va bilgan voqyealarini yozib berishni buyuradi va shu tariqa Gulbadanbegimning «Xumoyunnoma» asari yaratiladi.

Xumoyunnoma asarida asosan, Bobur farzandlari o'rtasida noahillik, toj-u taxt uchun aka-ukalar o'rtasidagi tinimsiz kurash batafsil bayon etilgan. Bobur Mirzonini farzandlari haqida ma'lumot berar ekan shunday deydi: «Podshoh hazratlari Qobilni Mirzaxon qo'lidan osonlik bilan ozod qilganlarida yigirma uch yoshda edilar va hyech farzandlari yo'q edi, farzand ko'rishni ko'p orzu qilar edilar. Shu yili Sulton Ahmad Mirzoning qizi o'n yetti yoshli oysha

Sulton begimdan bir qiz tug'iladi. Bu qiz shu oying o'zidayoq nobud bo'ldi. Qobilni oldinishini xudo muborak etdi-ki, (keyinchalik) o'n sakkizta farzand bo'ldi»[6]. Boburning vafotidan so'ng farzandlar o'rtasidagi noahillik ularni Hindistondagi vaziyatini tang qilib qo'yadi. Xumoyun podshoh o'z ukalari Kamron Mirzo, Askariy Mirzo va Hindol Mirzolar bilan tinimsiz kurash olib boradi. Gulbadanbegimning yozishicha Xumoyun to'ng'ich farzand bo'lsada, Kamron va Hindol Mirzolarga nisbatanqat'iyatsiz,yumshoq tabiatli bo'lgan. Podshohliginiing dastlabki vaqtlaridanoq davlatining sarhadlarini ukalariga bo'lib beradi va o'zining vaziyatini mushkullashtiradi. Hatto Hindistonni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Keyinchalik Hindol Mirzo Xumoyun podshoh tomonida bo'ladi ammo, ukasi Kamron Mirzo tufayli ko'p aziyatlar chekadi. Kamron Mirzo qo'lga olinganda butun saroy ahli uni qatl etilishini talab qilganda ham Xumoyun podshoh uzoq uylab so'ng «Kamron Mirzoning har ikkala ko'ziga mil tort!» deb buyuradi.

Temuriy malikalarning o'z aka-ukalarga munosabati juda samimiy bo'lganligi asarda payqash mumkin. Xususan, Xumoyun Mirzoning ikki yarim yashar o'g'li Jaloliddin Muhammad Akbarga Boburning opasi Xonzodabegimning munosabatini quyidagicha tasvirlaydi: «Uni juda yaxshi ko'rar edi. Oyoq-qo'llarini o'pib, xuddi mening birodarim – Bobur podshohning qo'l oyoqlariga o'xshaydi, (o'zi esa) butunlay o'xshaydi, der edilar» [3]. Haqiqatdan ham Xonzodabegim yanglishmagan edi. Akbarshoh bobosi Bobur singari jasoratli bo'lib, Hindistonda boburiylar hukmronligini mustahkamlaydi, davlat sarhadlarini kengaytiradi.

«Xumoyunnoma» asarida opa va uka munosabatini ifoda etadigan yana bir epizod kishini diqqatini o'ziga tortadi. Kamron Mirzo va uning josuslari tomonidan Hindol Mirzoning o'ldirilishini bayon etar ekan Gulbadanbegim shunday yozadi: (Gulbadanbegim va Hindol Mirzo Boburning Dildorbegim ismli xotinidan tavallud topgan bo'ladilar) «Bilolmadim qanday berahm zolim bu beozor yigitni zulm tig'i bilan bejon qildi. Koshki bu tig' mening yuragim yoki ko'zimga, yoki o'g'lim Saodatyorga yoki Xo'jaxonga tekkan bo'lsa edi. Oh, yuz ohu afsus, vodarig', ming darig'!

Ey darig'o, ey darig'o, ey darig'
Oftob nihon bo'ldi ortida tig'. [3]

Bu satrlarda Gulbadanbegimning ukasiga nisbatan mehri juda yuqori va samimiy bo'lganligi payqash mumkin. Umuman asar o'quvchida katta qiziqish uyg'otadi.

Falsafiy metodologik jixatdan yondoshadigan bo'lsak avvalo mazkur asar Hindistonda Boburiylar hukmdorligining dastlabki yillaridagi voqyea va hodisalar haqida to'liq ma'lumot beruvchi manbadir.

Ikkinchidan, asardagi barcha ma'lumotlar va faktlar obyektiv xarakter kasb etadi. Chunki Gulbadanbegim «Humoyunnoma» asarida bayon etilgan barcha voqyea va hodisalarni o'z ko'zi bilan ko'rgan, uning ishtirokchisi bo'lgan. Shu jihatdan asar qimmatli tarixiy manba hisoblanadi.

Uchinchidan, asrdagi voqyea va hodisalar sodda va ravon, aniq, mubolag'alarsiz bayon etilishi uning badiiy-ilmiy ahamiyatini oshiradi va o'quvchida katta qiziqish uyg'otadi.

To'rtinchidan, asarda voqyea va hodisalar bayonidan tashqari boy etnografik ma'lumotlar keltiriladi. Ya'ni, o'sha davrdagi milliy kiyimlarimiz, urf-odat va marosimlarimiz haqida qimmatli ma'lumotlar bayon etiladi. Masalan, Gulbadanbegim ukasi Mirzo Hindolning uylanish to'yini batafsil izohlab berar ekan, barcha faktlar to'g'risida to'xtalib o'tadi. Avvalo nikoh to'yi uchun «Tilsim» to'yxonasining barpo etilishi, to'yda ishtirok etayotgan mehmonlarga qanday sharoitlar yaratilganligi, podshoh atrofida o'tirgan barcha temuriyozda malikalar to'g'risida ma'lumotlarni bayon etadi. To'yda mehmonlarga tortilgan taomlar va san'atkorlar haqida ham ma'lumotlarni keltirib o'tadi. Albatta, to'yda

mehmonlarga tortiq etilgan sarpolar, sovg'a-salomlar haqida ham to'xtalib o'tib shunday deydi: «To'y shunday yaxshi bo'lgan ediki, bunday to'y podsho otamning boshqa farzadlariga muyassar bo'lmadi» [4].

Beshinchidan, XVI asrda Temuriylar, aniqrog'i Bobur va Humoyun saroyidagi malikalar va ularning majlislar, to'y hashamlardagi mavqelari va nufuzlari haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, «Tilsim» to'yidagi malikalar haqida to'xtalib o'tar ekan, ularni «mardona kiyimlarin kiyar va za'xgirtaroshlik (o'q otish o'yini, bunda suyak angishvonani bosh barmoqqa kiyib, o'q otganlar. Bu o'yin «zaxgir»-angishvona deb nom chiqargan - S.Azimjonova), chavgonbozlik, tarandozlik kabi har xil hunarlarga usta va sozlardan ko'pchiligini chalar edi» deb ta'riflaydi[4]. Bundan ko'rinib turibdiki Temuriy malikalar adabiyot, tarix, musiqa san'ati va diniy sohadagi ilmlardan tashqari harbiy mashqlarni ham puxta egallab olgan ekanlar.

Oltinchidan ma'naviy merosimizning nodir na'munasi bo'lgan bu asar adabiy manbashunoslik va tilshunoslikka oid

nodir manbadir. Asar fors tilida yozilgan bo'lsada, Gulbadanbegim ko'pgina o'zbek tili iboralarini va ayrim hollarda mukammal jumalarni keltirib o'tadi[2]. Humoyun Mirzo saroyida o'zbek tilida gaplashganlar va Bobur qayd qilgan Andijon dialektida she'r yozuvchi shoirlar saroyda to'planganlar.

Xulosalar. Gulbadanbegimning «Xumoyunnoma» asari tarixiy etnografik va adabiy manbashunoslikka oid qimmatli ma'lumotlar va faktlarni o'z ichiga olgan nodir manbadir. Xususan, mazkur asar temuriylar tarixini, ayniqsa, hindistonda boburiylar saltanatini o'rnatilishi voqaealarini batafsil yuritib beradigan ishonchli manba sifatida ahamiyatlidir.

Gulbadanbegimning «Humoyunnoma» asari Sharq xalqlari ma'naviy merosining nodir durdonasi hisoblanib, hozirgi murakkab globallashuv sharoitida yoshlarimizda milliy o'zlikni anglash hamda milliy g'urur va iftixor tuyg'usini shakllantirishda tarbiyaviy ahamiyat kasb etadigan ma'naviy merosdir.

ADABIYOTLAR

1. Djavaxarlal Neru. Открытие Индии. М.1989. - 408 str.
2. S.Azimjonova, N.B., Baykova So'z boshi//Gulbadan Begim Humoyunnoma .T. 1959y. 5-23 betlar.
3. Begam, Gulbadan (1902). Beveridge, Annette Susannah (ed.). The history of Humāyūn (Humāyūn-nāma). London: Royal Asiatic Society. Retrieved 14 December 2017
4. Gulbadan Begim (Zahiriddin Boburning qizi) T.O'zbekiston fanlar akademiyasi nashriyoti. 1959y.-112b.
5. Bobur Boburnoma.T.1989y. -368b.
6. Gulbadanbegim, Zahiriddin Muhammad Bobur qizi Xumoyunnoma T.: "O'zbekiston" NMIU, 2016.-120 b.
7. А.Азизкулов Значение произведения Гулбаданбегим "Хумоюннома" в исследованиях востоковедения// "Востоковедение: история и современность" Международная научно-практическая конференция для студентов, магистрантов, аспирантов и молодых учёных, посвященная 10-летию востоковедческого направления кафедры востоковедения и башкирского языкознания Башкирского государственного университета (Уфа, 6 декабря 2018 г.)
8. А.Азизкулов Хумоюннома Boburiylar ilmiy merosining nodir durdonasi// «Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va faoliyati: zamonaviy tadqiqotlar va innovasion yondashuvlar» mavzusidagi respublika onlayn ilmiy-amaliy anjumani materiallari 2020-yil 26-iyun Toshkent-2020yil 259-265 betlar